

Οι αντιλήψεις των μόνων μητέρων μεταναστριών της Θεσσαλονίκης για εκπαίδευση των παιδιών τους

Αθηνά Π. Κοφτερού*, Δημήτρης Θ. Ζάχος**

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έθεσε ως στόχο τη διερεύνηση της σχέσης των μελών μιας «ειδικής» πληθυσμιακής κατηγορίας -των μόνων μητέρων μεταναστριών του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης- με την εκπαίδευση των παιδιών τους, ένα ζήτημα για το οποίο ελάχιστα πράγματα -ειδικά στην Ελλάδα- είναι γνωστά. Η Μελέτη Περίπτωσης (Case Study) αποτέλεσε την ερευνητική στρατηγική που επιλέχθηκε, ενώ η ανοιχτή συνέντευξη αποτέλεσε τη βασική ερευνητική τεχνική. Η ανάλυση των συνεντεύξεων των δώδεκα μόνων μητέρων μεταναστριών παιδιών που φοιτούσαν σε ελληνικά δημόσια σχολεία της Θεσσαλονίκης φανέρωσε τα προβλήματα και τις δυσκολίες που οι γυναίκες αυτές αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά τους να συμβάλουν στην ομαλή εκπαιδευτική ενσωμάτωση και στην καλή σχολική πορεία των παιδιών τους.

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση, μετανάστευση, μόνες μητέρες

* Η Αθηνά Π. Κοφτερού είναι κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος στις Επιστήμες της Αγωγής του ΠΤΔΕ του ΑΠΘ και διδάσκει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

** Ο Δημήτρης Θ. Ζάχος είναι Διδάκτωρ Επιστημών της Αγωγής του ΠΤΔΕ του ΑΠΘ και διδάσκει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στο Διδασκαλείο «Δημήτρης Γληνός» του ΠΤΔΕ του ΑΠΘ.

1. Εισαγωγή

Με την ανάπτυξη των γυναικείων σπουδών στην Ελλάδα επιχειρήθηκε η καταγραφή της γυναικείας οπτικής πάνω σε μια σειρά από επίμαχα και επίκαιρα κοινωνικά ζητήματα. Έτσι, σ' ό τι αφορά στο ζήτημα της γυναικείας μετανάστευσης, η νέα προσέγγιση ανέδειξε την απουσία της γυναικείας οπτικής από τη σχετική προβληματική, αφού μέχρι τότε οι γυναίκες παρουσιάζονταν ως παθητικά υποκείμενα που ακολουθούσαν τους άντρες τους και απασχολούνταν σε εξαρτημένες και συμπληρωματικές εργασίες. Σ' αυτό το πλαίσιο, από το 1980 και εντεύθεν δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στα κίνητρα,¹ στις δυσκολίες και στους στόχους της γυναικείας μετανάστευσης, καθώς και στα ιδιαίτερα προβλήματα που αφορούν στην προσαρμογή των μεταναστριών στις χώρες υποδοχής. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η μεγάλη συμμετοχή των γυναικών στις μετακινήσεις που σημειώθηκαν σ' όλο τον κόσμο κατά την τελευταία εικοσαετία αποτελεί πράγματι ένα νέο χαρακτηριστικό, το οποίο οδήγησε ορισμένους μελετητές να κάνουν λόγο για «θηλυκοποίηση» της μετανάστευσης (Castles & Miller, 1998, Anthias & Lazaridis 2000), περιγράφοντας το φαινόμενο, κατά το οποίο φτωχές γυναίκες από οικονομικά υπανάπτυκτες χώρες εγκαταλείπουν τον τόπο τους, πολλές φορές και τις οικογένειές τους, για να αναλάβουν τις εργασίες που προέκυψαν από την «έξοδο των γυναικών από τα σπίτια» των οικονομικά αναπτυγμένων δυτικών (κυρίως) κοινωνιών.

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά στο νομικό καθεστώς που διέπει τόσο την παρουσία, όσο και την επαγγελματική δραστηριότητα των περισσότερων μεταναστριών: Οι γυναίκες αυτές είναι παράνομες, γεγονός που καθιστά την αμοιβή τους χαμηλή, αφού αυτή δεν καθορίζεται από τις ισχύουσες εθνικές νομοθεσίες, ενώ παράλληλα δεν αποδίδονται από τους/τις εργοδότες/τριές τους χρήματα στα ασφαλιστικά ταμεία για την υγεία και την ασφάλειά τους. Σαν αποτέλεσμα του φτηνού κόστους εργασίας, η απασχόλησή τους είναι προσιτή και συμφέρουσα ακόμη και για τα μικροαστικά νοικοκυριά των χωρών υποδοχής, πολλά από τα οποία αναθέτουν στις γυναίκες αυτές μια σειρά από οικιακές εργασίες (καθαριότητα σπιτιού, φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων).

Το γεγονός ότι η παραμονή και η εργασία πολλών μεταναστριών είναι παράνομη καθιστά δύσκολη την καταγραφή τους στις επίσημες απογραφές, με αποτέλεσμα τα διαθέσιμα στοιχεία να μην είναι σε αρκετές περιπτώσεις ακριβή. Εντούτοις, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, εκτός από τις οικιακές εργασίες, οι μετανάστριες απασχολούνται σε διάφορες εποχι-

κές εργασίες, ενώ ένα μέρος τους κατευθύνεται στη «βιομηχανία σεξουαλικών υπηρεσιών» (Brennan, 2003). Ειδικότερα στην Ελλάδα, από διάφορες έρευνες προκύπτει ότι πολλές μετανάστριες βρίσκουν εργασία σε τομείς οι οποίοι ευνοούν την παράνομη απασχόληση, όπως οι εποχικές δραστηριότητες στη γεωργία και στον τουρισμό (Κετσεζτοπούλου - Μπουζάς 1996, Μαράτου - Αλιπράντη 1996).

Σ' ότι αφορά στη μονογονεϊκότητα, φαίνεται ότι αποτελεί μια μορφή οικογενειακής οργάνωσης, η οποία σχετίζεται με τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στις οικονομικές, στις κοινωνικές και στις πολιτικές δομές των χωρών της δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο,² αλλαγές που αφορούν στην εργασιακή ένταξη των γυναικών και στην επακόλουθη αύξηση της δυνατότητάς τους να αποχωρούν από γάμους που δεν τις ικανοποιούν, στη χαλάρωση των «δεσμών» του γάμου, στη μείωση της επιρροής των παραδοσιακών δικτύων αλληλεγγύης (ευρεία οικογένεια, κοινότητα)³ και στην αποθέωση του ατομισμού. Με τον όρο μονογονεϊκότητα περιγράφεται η «οικογένεια στην οποία ένας γονέας χωρίς σύζυγο ή σύντροφο αλλά ίσως μαζί με άλλα άτομα (π.χ. τους γονείς του/της) ζει με ένα τουλάχιστο παιδί εξαρτώμενο από αυτό» (Κογκίδου, 1995: 23). Με τη χρήση του όρου «μονογονεϊκή οικογένεια» ή μόνος/η γονέας/πατέρας/μητέρα αντικαταστάθηκαν αρνητικά φορτισμένοι όροι, όπως χήρος/α και ανύπαντρη μητέρα, ενώ παράλληλα επιτεύχθηκε η συγκρότηση μιας ενιαίας πληθυσμιακής κατηγορίας, στη βάση των κοινών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα μέλη των εν λόγω οικογενειών.⁴

Στην Ελλάδα, ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών υπολείπεται του αντίστοιχου των δυτικοευρωπαϊκών χωρών,⁵ αφ ενός λόγω της ελλιπούς εργασιακής ένταξης των γυναικών και αφ ετέρου λόγω της κεντρικής θέσης που διαδραματίζει ο θεσμός της οικογένειας στο αξιακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας.⁶

2. Η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας - αρθρογραφίας

2.1. Οι μόνες μητέρες μετανάστριες

Σύμφωνα με υπολογισμούς της Galliano (2003), στη συντριπτική πλειοψηφία των μονογονεϊκών οικογενειών ηγούνται γυναίκες, αφού σε

παγκόσμιο επίπεδο, το 92% των παιδιών είναι κάτω από την επιμέλεια των μητέρων τους.⁷ Οι γυναίκες – αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, εκτός από τα κοινά με τους άνδρες που βρίσκονται στην ίδια θέση προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίζουν μετά το διαζύγιο, έχουν συνήθως να αντιπαλέψουν και με μια σειρά από προβλήματα που δημιουργούνται από τη σχέση τους με τους πρώην συζύγους τους, οι οποίοι, κατά κανόνα υιοθετούν τα παραδοσιακά πρότυπα και αρνούνται όχι μόνον να ασχοληθούν με τις λεγόμενες «γυναικείες δουλειές» (Hochschild & Machung, 1997: 277), αλλά και να αναλάβουν τις ευθύνες που τους αναλογούν σχετικά με την ανατροφή και με τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους (Galliano, 2003: 130-131). Έτσι, το βάρος της ανατροφής πέφτει εξ ολοκλήρου στις χωρισμένες μητέρες, ενώ ειδικά στην περίπτωση των μόνων μητέρων μεταναστριών –σε πολλές περιπτώσεις- η κατάσταση αυτή επιτείνεται ακόμη περισσότερο λόγω της φυσικής απουσίας των πρώην συζύγων τους (Galliano, 2003: 133).

Ένα δεύτερο σημαντικό πρόβλημα των χωρισμένων μητέρων που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών είναι η καταβολή του ποσού της διατροφής, αφού φαίνεται ότι περισσότεροι από τους μισούς πρώην συζύγους δεν το καταβάλουν, ενώ μέρος τους, το οποίο αγγίζει το 20%, δεν έχει την παραμικρή οικονομική συνεισφορά στην ανατροφή των παιδιών του (Galliano, 2003). Έτσι, οι γυναίκες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών αναγκάζονται να απασχολούνται περισσότερο απ' ό,τι οι παντρεμένες σε εργασίες πλήρους ωραρίου (full time), ενώ η κατάσταση είναι αντίστροφη σ' ότι αφορά στις εργασίες περιορισμένου ωραρίου και μερικής απασχόλησης (part time) (Varda, 2001). Ειδικότερα οι μετανάστριες που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες σε σχέση με τους άνδρες και με τις γηγενείς γυναίκες δυσκολίες όταν πρόκειται να αναζητήσουν την πρώτη τους εργασία, είναι περισσότερο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της ανεργίας, έχουν μικρότερο εύρος επιλογής εργασίας, ενώ κατά κανόνα απασχολούνται σε θέσεις μειωμένης ευθύνης, χαμηλότερου γοήτρου και μικρότερης αμοιβής.

Οι δυσκολίες αυτές έχουν καταστήσει τη φτώχεια, ως το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν ή που πρόκειται να αντιμετωπίσουν πολλές μόνες μητέρες, ιδιαίτερα όταν η οικογένεια της οποίας ηγούνται ανήκει ήδη στις χαμηλότερες κοινωνικοοικονομικές ομάδες του πληθυσμού ή όταν απαρτίζεται από μεγάλο αριθμό παιδιών ή όταν συμπεριλαμβάνει άτομα με ειδικές ανάγκες και χρόνια προβλήματα υγείας. Μια σειρά από έρευνες (Κογκίδου, 1995, Μαράτου - Αλιπράντη, 1996, Χατζηχρήστου, 1999, Lewis, 1997, Millar, 2002) έχουν συμβάλει στην ανάδειξη του

κινδύνου της φτώχειας που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες, καθώς και στον καταλυτικό ρόλο που διαδραματίζει η εργασία και οι κοινωνικές παροχές στη μείωσή του. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Ένωση, η εν λόγω κοινωνική κατηγορία βρίσκεται στην πρώτη γραμμή του κινδύνου του κοινωνικού αποκλεισμού, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που οι μονογονεϊκές οικογένειες θεωρούνται «κλειδί» για τον σχεδιασμό και για την εφαρμογή κοινωνικών πολιτικών φύλου (Millar, 2002).

Σ' ότι αφορά στα χαρακτηριστικά της μονογονεϊκότητας, θα πρέπει να τονιστεί ότι η «κατάσταση» αυτή δεν συνιστά μια απλή μετάβαση από μια μορφή οικογενειακής οργάνωσης σε μια άλλη, αλλά συνοδεύεται –συνήθως– από μια σειρά αλλαγές που αφορούν όχι μόνο στο γονεϊκό ρόλο, αλλά και στον τρόπο ζωής, τόσο του ενήλικα, όσο και των ανήλικων που βρίσκονται υπό την προστασία του/της. Για τους/τις ενήλικες, η μοναξιά και η έλλειψη ελεύθερου χρόνου αποτελούν τα σημαντικότερα –μετά το οικονομικό– προβλήματα. Τα άτομα αυτά, όταν συνειδητοποιούν τον επιπρόσθετο φόρτο που συνεπάγεται ο ρόλος του/της μόνου/ης γονέα καταλαμβάνονται συνήθως από μια αίσθηση ανεπάρκειας, γεγονός που επιτείνει τις ανασφάλειές τους και επιβαρύνει την ψυχολογική τους διάθεση (Wall & Jose, 2004). Επιπρόσθετα, κάθε άλλο παρά αμελητέα μπορούν να θεωρηθούν τα προβλήματα που εκπορεύονται από το άμεσο και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον των μόνων γονέων, αφού σύμφωνα με το κυρίαρχο ιδεολογικό πρότυπο, η οικογένεια που απαρτίζεται από έναν πατέρα ή μία μητέρα και τους γόνους τους αποτελεί «παρέκκλιση». Σαν αποτέλεσμα, οι παρεμβάσεις του περιβάλλοντος δημιουργούν ή επαυξάνουν (τα) ψυχολογικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα στα μέλη των μονογονεϊκών οικογενειών, τα οποία είναι πολύ εντονότερα όταν η τελευταία προέρχεται από διαφορετική από την «κυρίαρχη» εθνική, εθνοτική ή πολιτισμική ομάδα (Κογκίδου 2004, Varda, 2001).

Τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζει οι γυναίκες που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών αποκαλύπτουν τα ισχυρά κίνητρα που έχουν όσες από αυτές αποφασίζουν να μεταναστεύσουν. Επιπρόσθετα, οι περιπτώσεις αυτών των γυναικών αποτελούν ενδείξεις για το μέγεθος των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν πολλοί κάτοικοι των χωρών του πρώην «ανατολικού συνασπισμού», των οικονομικά «υπανάπτυκτων» και των «υπό ανάπτυξη» χωρών, αλλά και πολλά μέλη των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων των «αναπτυγμένων» χωρών που υφίστανται τις συνέπειες της διεθνοποίησης της οικονομίας και του περιορισμού του κράτους πρόνοιας. Οι βιογραφίες των μόνων μητέρων μεταναστριών αποτελούν απόδειξη ότι οι γυναίκες εξακολουθούν και στις μέρες μας να συμπερι-

λαμβάνονται στις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, τα μέλη των οποίων γίνονται συνήθως τα πρώτα θύματα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, ενώ παράλληλα διαψεύδουν τη ρητορική των προγραμμάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και αποτελούν πιστοποίηση της αποτυχίας τους. Η αποσύνθεση του κράτους πρόνοιας καθιστά τις μόνες μητέρες εντελώς αδύναμες απέναντι στην ανεργία και τις αναγκάζουν να μεταναστεύσουν προκειμένου να βρουν καλύτερη τύχη αυτές και τα παιδιά τους.⁸

2.2. Η εκπαίδευση των παιδιών των μόνων μητέρων μεταναστριών

Η εκπαίδευση των παιδιών που συμβιώνουν με τη μητέρα τους, όπως και ευρύτερα η διαπαιδαγώγησή τους, παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με τα παιδιά που μεγαλώνουν και με τους δύο τους γονείς. Κατ' αρχήν είναι το ζήτημα του χρόνου που αφιερώνει η γυναίκα αυτή στο παιδί ή στα παιδιά της, ο οποίος είναι μικρότερος από τον αθροιστικό χρόνο που διαθέτουν δύο γονείς και ο οποίος ελαττώνεται ακόμη περισσότερο όταν οι βιοποριστικές ανάγκες της συγκεκριμένης οικογένειας απαιτούν από την αρχηγό της τη διάθεση επιπρόσθετου χρόνου στην εργασία της. Ο συνολικός χρόνος που διαθέτει η μητέρα αυτή στα παιδιά της είναι πιθανόν να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα για την σχολική πορεία τους, αφού όπως φαίνεται από τα αποτελέσματα διάφορων ερευνών οι γυναίκες -σ' όλες τις μορφές των οικογενειών- παίζουν το κύριο ρόλο στην εκπαίδευση των γόνων τους.⁹

Ένα δεύτερο ζήτημα προκύπτει από τις σχέσεις του πατέρα –όταν αυτός υπάρχει- με τα παιδιά του, αφού σύμφωνα με σχετικές έρευνες (βλ.: Κογκίδου, 1995: 207) η επίδραση του είναι σημαντική στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού / των παιδιών του. Σ' ότι αφορά στις «ιδιαιτερότητες» των παιδιών που συμβιώνουν μόνον με ένα από τους γονείς τους, έρευνες που αφορούν μια από τις τρεις κατηγορίες μονογονεϊκών οικογενειών, τους/τις διαζευγμένους/ες, καταγράφουν μεγαλύτερες δυσκολίες «ψυχοκοινωνικής και σχολικής προσαρμογής και επίδοσης σε σύγκριση με τους συνομηλικούς τους από πυρηνικές οικογένειες» (Χατζηχρήστου 1989: 210),¹⁰ οι οποίες αφορούν κυρίως στη μειωμένη ικανότητα συγκέντρωσης στην τάξη, στις τάσεις απομόνωσης και μελαγχολίας και οι οποίες βρίσκονται σε συνάρτηση με την ηλικία, το συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης, το φύλο του παιδιού, την ποιότητα των σχέσεων με

τους γονείς, την παρουσία ή μη συγκρούσεων, τον οικονομικό παράγοντα κα. (Αρχόντογλου, 2005: 93 & 96). Ιδιαίτερα το ζήτημα της επίδρασης που ασκεί η μορφή της οικογένειας στη σχολική επίδοση και στη συμπεριφορά των παιδιών, καθώς και ευρύτερα στην προσαρμοστική τους ικανότητα στο σχολικό περιβάλλον έχει απασχολήσει πολλούς/ές ερευνητές/τριες τα τελευταία χρόνια (Pong, 1997). Οι περισσότερες από τις εργασίες αυτές εκκινούν από την ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη, η οποία γίνεται και βασική τους υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, η σχολική προσαρμογή και η σχολική επίδοση των παιδιών που στερούνται της διαρκούς παρουσίας και της επιρροής και των δύο τους γονέων υπολείπεται αυτής των άλλων παιδιών (Κογκίδου, 1995, Pong, 1997 Γεώργας; 1999, Γεωργίου, 2000, Αρχοντόγλου, 2005, Hatzichristou 1993). Εντούτοις, το γεγονός ότι υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία η σχολική επίδοση των γόνων των μόνων μητέρων δεν φαίνεται να επηρεάζεται αρνητικά από την διαφορετική τους οικογενειακή κατάσταση (Αρχόντογλου, 2005: 194 219 & 227), καθιστά αναγκαία την περαιτέρω διερεύνηση του εν λόγω ζητήματος.¹¹

Σ' αυτό το πλαίσιο, γίνεται αντιληπτό ότι τα παιδιά που εκτός από μέλη μονογονεϊκής οικογένειας προέρχονται και από διαφορετικό εθνικό / εθνοτικό περιβάλλον, δηλαδή έχουν διαφορετική μητρική γλώσσα και πολιτιστική κληρονομιά, βρίσκονται σε δυσχερέστερη θέση από τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών των ντόπιων, αφού τα παιδιά αυτά, στην προσπάθειά τους να ενσωματωθούν στα σχολεία της χώρας υποδοχής, αντιμετωπίζουν μια σειρά από επιπρόσθετα προβλήματα, τα σημαντικότερα από τα οποία προέρχονται από:

1. Το –κατά κανόνα- χαμηλό βιοτικό επίπεδο των οικογενειών τους
2. Τη διαφορετική μητρική τους γλώσσα
3. Τις δυσκολίες προσαρμογής στο νέο πολιτισμικό περιβάλλον
4. Τις διακρίσεις που υφίστανται
5. Τις συχνές –λόγω δουλειάς- μετακινήσεις των οικογενειών τους
6. Την ανασφάλεια σχετικά με την παραμονή της οικογένειάς τους στη χώρα υποδοχής

Για να γίνει καλύτερα κατανοητό το μέγεθος των αντιξοοτήτων που αντιμετωπίζουν τα παιδιά των προσφύγων και των μεταναστών, θα πρέπει σ' αυτό το σημείο να τονιστεί ότι σ' αντίθεση με την ευρέως διαδεδομένη άποψη, σύμφωνα με την οποία τα αλλόγλωσσα παιδιά κατακτούν ευκολότερα τη γλώσσα της χώρας στην οποία ζούνε όταν δεν έχουν φοι-

τήσει στο σχολείο της χώρας τους, τα αποτελέσματα μιας σειράς ερευνών (Cummins, 1994, Τσιάκαλος, 2000 & 2002, Τρέσσου – Μητακίδου, 2002) δείχνουν ότι παιδιά αυτής της κατηγορίας χρειάζονται επτά με δέκα χρόνια για να φτάσουν στο ακαδημαϊκό γλωσσικό επίπεδο επάρκειας που αντιστοιχεί στην ηλικία και στις γνώσεις των γηγενών συμμαθητών/τριών τους.

Σαν αποτέλεσμα, παρά τα προγράμματα αντισταθμιστικής αγωγής που εφαρμόζονται σε πολλές χώρες, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και η ενισχυτική διδασκαλία της γλώσσας της χώρας υποδοχής και σ' ορισμένες χώρες και η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των μεταναστών,¹² παρά την έμφαση στην πολυπολιτισμική εκπαίδευση και παρά την πληθώρα των πρωτοβουλιών που λαμβάνονται κατά των διακρίσεων, οι εκπαιδευτικές επιδόσεις των εθνικά / εθνοτικά / πολιτιστικά διαφορετικών μαθητών παραμένουν σε χαμηλό επίπεδο.

Συμπερασματικά, από τη σύντομη αναφορά που έγινε στα προβλήματα που αφορούν στην εκπαιδευτική ένταξη των παιδιών των δύο ανωτέρω κατηγοριών, δηλαδή των μόνων μητέρων και των μεταναστών/τριών, δημιουργείται η εντύπωση ότι η ένταξη μιας οικογένειας και στις δύο αυτές κατηγορίες οδηγεί στην αύξηση των δυσκολιών και των αντιξοοτήτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες αυτές στην εκπαίδευση των παιδιών τους.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα που προέκυψε από την επισκόπηση τόσο της διεθνούς, όσο και της ελληνικής βιβλιογραφίας, αφορά στο έλλειμμα που υπάρχει έρευνες και στις μελέτες σχετικά με τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες που ανήκουν ταυτόχρονα στις παραπάνω δύο πληθυσμιακές κατηγορίες, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και αυτό της εκπαίδευσης των γόνων τους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μετανάστριες που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμες και κατά συνέπεια η καταγραφή τους δεν είναι εφικτή, αφού αρκετές από αυτές είναι παράνομες,¹³ άλλες δεν δηλώνουν δημόσια την οικογενειακή τους κατάσταση,¹⁴ ενώ οι περισσότερες δεν κάνουν χρήση των προνομιακών παροχών και των ευνοϊκών ρυθμίσεων,¹⁵ ούτε και χρησιμοποιούν τα υποστηρικτικά δίκτυα των εθελοντικών και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Για τους ίδιους λόγους είναι δύσκολη και μια διερεύνηση των σχολικών επιδόσεων των παιδιών των μόνων μητέρων μεταναστριών, η οποία θα επιχειρούσε να αξιοποιήσει «αντικειμενικά» δεδομένα, δηλαδή αρχειακό υλικό δημόσιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

3. Η μεθοδολογία της έρευνας

3.1. Ο σκοπός της έρευνας και τα ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τον τρόπο, με τον οποίο οι μόνες μητέρες μετανάστριες βιώνουν την εκπαίδευση των παιδιών τους στην Ελλάδα και να συμβάλει στην προώθηση μέτρων που θα βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους. Η παροχή «φωνής» στις γυναίκες αυτής της κατηγορίας για να περιγράψουν τα προβλήματα και τα βιώματά τους αποτέλεσε ένα σημαντικό στόχο αυτής της εργασίας.¹⁶

Τα δύο βασικά ερωτήματα της έρευνας ήταν:

Πρώτον, πως αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μετανάστριες της Θεσσαλονίκης που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών τα ζητήματα που αφορούν στην εκπαίδευση των παιδιών τους.

Δεύτερον ποια είναι, σύμφωνα με την αντίληψή των μόνων μητέρων μεταναστριών της Θεσσαλονίκης, η επίδραση που ασκεί η οικογενειακή τους κατάσταση στην εκπαιδευτική ενσωμάτωση και στην εκπαιδευτική πορεία των παιδιών τους.

3.2. Η ερευνητική στρατηγική και οι τεχνικές της έρευνας

Στόχος των κοινωνικών επιστημόνων είναι η διερεύνηση και η ανάλυση των κοινωνικών ζητημάτων, τα οποία απασχολούν και ταλανίζουν κάθε κοινωνία. Τα ζητήματα αυτά αντιμετωπίζονται μέσα σ' ένα συγκεκριμένο ερευνητικό πλαίσιο, το οποίο καθορίζεται με βάση τις οντολογικές, τις επιστημολογικές και τις αξιακές παραδοχές των ερευνητών/τριών. Το ερευνητικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας καθορίστηκε από το θέμα της, το οποίο την εντάσσει σ' αυτές που στοχεύουν στη διερεύνηση και στην καταγραφή του «πως βιώνεται και παράγεται ο κοινωνικός κόσμος» (Mason, 1996: 20), καθώς και από μια ομάδα παραδοχών (πεπειθεισων και υποθέσεων) των συγγραφέων της:

Η πρώτη από αυτές αφορά στη φύση της πραγματικότητας (οντολογικό ερώτημα): Ο ερευνητής και η ερευνήτρια δέχονται ότι εκτός από την αντικειμενική πραγματικότητα υπάρχει και η αυτή των δραστών και ότι οι «πολλαπλές πραγματικότητες» διαμορφώνονται από οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες.

Η δεύτερη παραδοχή αφορά στη φύση της γνώσης και στις σχέσεις μεταξύ ερευνητών και των συμμετεχόντων στην έρευνα (επιστημολογικό

ερώτημα): Οι συγγραφείς της παρούσας εργασίας δέχονται ότι η γνώση έχει ισχυρά κοινωνικά και ιστορικά θεμέλια και ότι οι σχέσεις μεταξύ του/της ερευνητή/τριας και των συμμετεχόντων στην έρευνα είναι συλλογικές και αμφίδρομες.

Μια τρίτη παραδοχή αφορά στο γεγονός ότι η απόφαση του ερευνητή και της ερευνήτριας να ασχοληθούν με τον τρόπο, με τον οποίο οι μόνες μητέρες μετανάστριες της Θεσσαλονίκης αντιμετωπίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους προήλθε από τα βιώματα και από τα ενδιαφέροντά τους.

Μια τέταρτη παραδοχή αφορά στο ζήτημα της αντικειμενικότητας του/της παρατηρητή/τριας: Οι συγγραφείς δεν μπορούν να θεωρήσουν τους εαυτούς τους ουδέτερους και αντικειμενικούς, όπως απαιτεί η θετικιστική παράδοση.

Σ' αυτό το πλαίσιο, γίνεται αντιληπτό ότι από την έρευνα δεν θα μπορούσαν να εξαχθούν δεδομένα που θα επιδέχονταν στατιστικής επεξεργασίας, αφού αυτή δεν ήταν δυνατόν να στηριχτεί ούτε σε πείραμα, ούτε σε επισκόπηση, ενώ, ακόμη, από τα αποτελέσματά της δεν θα μπορούσαν να καταγραφούν αιτιακές σχέσεις, ούτε να εξαχθούν νόμοι γενικής ισχύος. Επομένως, γίνεται εμφανές, ότι ο στόχος της παρούσας εργασίας, δηλαδή η περιγραφή, η κατανόηση και η ερμηνεία των αντιλήψεων, των βιωμάτων και των προβλημάτων των μόνων μητέρων μεταναστριών του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών τους, καθώς και οι παραπάνω παραδοχές των ερευνητών συνηγόρησαν υπέρ της ποιοτικής προσέγγισης.

Πιο συγκεκριμένα, επιλέχθηκε η ποιοτική ερευνητική στρατηγική της «Μελέτης Περίπτωσης», με κύρια τεχνική τη συνέντευξη βάθους. Η διάκριση σε στρατηγικές και τεχνικές της έρευνας γίνεται από πολλούς/ές ερευνητές/τριες της ποιοτικής προσέγγισης και σηματοδοτεί από τη μια πλευρά την παροχή ειδικών κατευθύνσεων για την ερευνητική διαδικασία (στρατηγική) (Creswell, 2003: 13) και από την άλλη τις συγκεκριμένες μεθόδους συλλογής των δεδομένων (τεχνική). Σύμφωνα με τον Creswell (1998: 6-7), στις ποιοτικές στρατηγικές της έρευνας συμπεριλαμβάνονται η Φαινομενολογική έρευνα, η Έρευνα αφήγησης, η Θεμελιωμένη Θεωρία (Grounded theory), η εθνογραφική έρευνα και η Μελέτη Περίπτωσης.¹⁷ Σ' ότι αφορά στις τεχνικές της ποιοτικής έρευνας, η συμμετοχική παρατήρηση και η συνέντευξη αποτελούν τις βασικές μεθόδους συλλογής των δεδομένων.

Η Μελέτη Περίπτωσης (Case Study) είναι μια ερευνητική στρατηγική, η οποία μετά την αμφισβήτηση του θετικισμού γνώρισε (και γνωρίζει) με-

γάλη άνθιση, γεγονός που την κατέστησε «ομπρέλα» που καλύπτει διάφορες έρευνες, μια που, κατά μία προσέγγιση, κάθε έρευνα είναι μια Μελέτη Περίπτωσης. Σ' ότι αφορά στα χαρακτηριστικά της, η Μελέτη Περίπτωσης είναι διακριτή από τις έρευνες που διεξάγονται με δείγματα, αφού δεν έχει ως στόχο την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων και αφού η απάντηση στο ερώτημα που αφορά στο πεδίο εφαρμογής και στην ισχύ των σχέσεων που αναδύονται σε αντίστοιχους –με τους μελετώμενους- πληθυσμούς, επαφίεται στην κρίση τους/της ερευνητή/τριας (Stenhouse, 1985: 265-266). Η Μελέτη Περίπτωσης «είναι ιδιαίτερα χρήσιμη όταν στόχος του/της ερευνητή/τριας είναι η παράθεση μιας λεπτομερούς εικόνας για τη ζωή και την πορεία ενός ατόμου ή μιας ομάδας ή για ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, αφού “κάθε περίπτωση είναι μοναδική, αλλά όχι τόσο μοναδική για να μην μπορούμε να πάρουμε ορισμένα μαθήματα από αυτή και να τα εφαρμόσουμε σε γενικό επίπεδο” (Wolcott, 1995: 175)».¹⁸

Με την –κύρια- τεχνική της έρευνας, τη συνέντευξη βάθους, επιδιώχθηκε η καλύτερη περιγραφή -από την οπτική των συνεντευξιζόμενων παραγόντων που επηρεάζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους στην Ελλάδα. Θα πρέπει να τονιστεί είναι ότι στην ποιοτική έρευνα, η συνέντευξη είναι μια συμμετοχική δραστηριότητα, μια αμφίδρομη διαδικασία (Shah, 2004: 552), γεγονός που ενίσχυσε την εκτίμηση των συγγραφέων ότι με την τεχνική αυτή, η παρούσα εργασία θα μπορούσε να αποτελέσει ένα βήμα λόγου για τις μόνες μητέρες μετανάστριες.

Η συνέντευξη βάθους ή αλλιώς αδόμητη, εθνογραφική, ανοιχτή, άτυπη συνέντευξη ή συνέντευξη πεδίου, λαμβάνει χώρα μεταξύ δύο ή περισσότερων ατόμων και σε αντίθεση με τις τυποποιημένες ή κλειστές συνεντεύξεις, δεν βασίζεται συγκεκριμένες ερωτήσεις, δεν έχει καθορισμένη αρχή και τέλος και έχει τη μορφή μιας φιλικής συζήτησης, όπου «ο/η συνεντευκτής/τρια δεν παίζει τον πρώτο ρόλο» (Wellington, 2000: 72). Στις συνεντεύξεις αυτές, οι οποίες γίνονται στην καθημερινή, φυσική γλώσσα, ο/η ερευνητής/τρια μπορεί να αποκαλύψει ορισμένες αξίες και πεποιθήσεις του/της προκειμένου να αποκτήσει την εμπιστοσύνη του συνομιλητή του και να τον κάνει να ανοιχτεί (Newman, 1997: 372). Μ' αυτό τον τρόπο επιδιώκεται και επιτυγχάνεται η εξοικείωση των δύο συνομιλητών, η οποία αναμένεται να επιφέρει την άντληση πληροφοριών, τις οποίες οι συνεντευξιζόμενοι/ες (στη συγκεκριμένη περίπτωση οι δώδεκα γυναίκες) είναι πολύ πιθανόν να μην έδιναν στον ερευνητή και στην ερευνήτρια, εάν αυτοί χρησιμοποιούσαν μία από τις κλασσικές ποσοτικές μεθόδους, όπως για παράδειγμα το γραπτό ερωτηματολογίου ή τη δομημένη συνέντευξη.

Η συνέντευξη βάθους είναι μια τεχνική κατάλληλη για την καλύτερη και πιο ισορροπημένη κατανόηση ενός περίπλοκου φαινομένου, η οποία δε βασίζεται σε κάποιο άτεγκτο σχέδιο και γι' αυτό επιτρέπει στον/στην ερευνητή/τρια να διερευνήσει κάθε πτυχή των θεμάτων που προκύπτουν από τις απαντήσεις – αφηγήσεις των συμμετεχόντων. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρότι στις μη δομημένες συνεντεύξεις ο/η ερευνητής/τρια δίνει μεγάλη ελευθερία στον/ην ερωτώμενο/η, προκειμένου ο/η τελευταίος/α να μιλήσει για ό,τι τον/την απασχολεί περισσότερο και για ό,τι έχει γι' αυτόν/ήν μεγαλύτερη σημασία και παρότι ο/η ερευνητής/τρια έχει τη δυνατότητα να επαναπροσανατολίσει τη συνέντευξη με βάση τις απαντήσεις του/της συνεντευξιζόμενου/ης, εντούτοις υπάρχει ένας πυρήνας ερωτημάτων,¹⁹ τα οποία σε κάποια στιγμή θα πρέπει να τεθούν, γιατί αυτά είναι που εξυπηρετούν τους στόχους της έρευνας.²⁰

Τέλος, κατά τη συνέντευξη, τα λεκτικά σχήματα αποκαλύπτουν, αλλά και συγκαλύπτουν τις εμπειρίες των υποκειμένων και γι' αυτό ο/η ερευνητής/τρια θα πρέπει να επιχειρεί να αξιοποιήσει και μη λεκτικά δεδομένα (Walsh, 1996: 377). Ο προφορικός λόγος συνδυάζεται με νύξεις, υπονοούμενα, παύσεις στάσεις του σώματος, νεύματα κλπ., τα οποία μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση του υπό διερεύνηση ζητήματος, καθώς και στον έλεγχο της αλήθειας των προφορικών μαρτυριών. Ο έλεγχος αυτός αποτέλεσε και το στόχο της προσεκτικής παρατήρησης των ανωτέρω, όπως και των κινήσεων, των εκφράσεων και των αντιδράσεων των γυναικών που έλαβαν μέρος στην έρευνα. Το σύνολο αυτών των παρατηρήσεων, σε συνδυασμό με την «ανίχνευση» των χώρων, στους οποίους οι γυναίκες αυτές συγκεντρώνονται για τις κοινωνικές τους επαφές –στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες η συνάντηση με τον ερευνητή ή την ερευνήτρια έλαβε χώρα σ' αυτόν- θα μπορούσε να ενταχθεί στην τεχνική της συμμετοχικής παρατήρησης.

3.3. Η συλλογή των δεδομένων

Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, έμφαση δόθηκε στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι μόνες γυναίκες μετανάστριες που πήραν μέρος στην έρευνα αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τις εμπειρίες τους, στην εκτίμηση τους για το ρόλο που διαδραματίζουν σε σχέση με την εκπαίδευση των παιδιών τους, καθώς και στα ιδιαίτερα προβλήματα που συναντούν. Η έρευνα έλαβε χώρα το χρονικό διάστημα Μαρτίου - Ιουνίου του 2005 και στηρίχτηκε σε δώδεκα συνεντεύξεις βάθους με αντί-

στοιχο αριθμό μόνων μητέρων μεταναστριών που ζούσαν και εργάζονταν στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης. Στο σύνολο των περιπτώσεων υπήρξε εκ νέου επαφή με τις ερωτώμενες –όπως είχε από την αρχή συμφωνηθεί– προκειμένου αυτές να ενημερωθούν για το γραπτό κείμενο, αλλά και για την παροχή περαιτέρω διευκρινίσεων.

Σ' ότι αφορά στην διαδικασία της έρευνας, ο ερευνητής και η ερευνήτρια, μετά την κατάρθρωση του ερευνητικού σχεδίου, προχώρησαν στην αναζήτηση γυναικών που θα πληρούσαν τα εξής κριτήρια:

1. Να ήταν μετανάστριες που ηγούντο μονογονεϊκών οικογενειών
2. Να έμεναν στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης
3. Να είχαν διάθεση να παράσχουν τις απαραίτητες για την έρευνα πληροφορίες
4. Να μιλούσαν την ελληνική γλώσσα ή να υπήρχε κάποιο άτομο που θα μπορούσε έγκυρα να παίξει το ρόλο του/της μεταφράστή/τριας

Η εύρεση των γυναικών δεν αποτέλεσε μια διαδικαστική υπόθεση, αφού τα μέλη αυτής της κοινωνικής κατηγορίας δεν είναι εύκολο να βρεθούν, ούτε και είναι εύκολο να δεχθούν να μιλήσουν σε άγνωστα άτομα. Οι ερευνητές/τριες απευθύνθηκαν σε συλλόγους μεταναστών/τριών, σε δικηγόρους που εκπροσωπούν μετανάστες/τριες, καθώς και σε δασκάλους/ες σχολείων που φοιτούσαν παιδιά μεταναστών/τριών. Η αναζήτηση ατόμων για την έρευνα έμεινε άκαρπη για τέσσερις σχεδόν μήνες και το διαφαινόμενο αδιέξοδο²¹ αποφεύχθηκε χάρις στη συνδρομή ορισμένων εκπαιδευτικών –συναδέλφων/ισσών, οι οποίοι/ες δεν ήταν γνωστοί/ές των ερευνητών- της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι οποίοι/ες είχαν αναπτύξει σχέσεις εμπιστοσύνης και εκτίμησης με τις μόνες μητέρες μετανάστριες μαθητών/τριών των τάξεών τους. Μ' αυτό τον τρόπο βρέθηκαν οι τρεις πρώτες γυναίκες που δέχθηκαν να συνομιλήσουν με τον ερευνητή και την ερευνήτρια,²² οι οποίες και αποτέλεσαν τη «βάση» της έρευνας. Η καθεμιά από αυτές έδωσε πληροφορίες σχετικά με τη ζωή της στην Ελλάδα, αλλά και πιο ειδικά, σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει με την εκπαίδευση των παιδιών τους. Ο όγκος των πληροφοριών αύξαινε με τις επόμενες αφηγήσεις, ενώ παράλληλα λαμβάνονταν στοιχεία για την προσέγγιση και άλλων γυναικών (φίλες, γνωστές ή συμπατριώτισσες των ερωτώμενων) οι οποίες ηγούντο μονογονεϊκών οικογενειών. Αυτή η διαδικασία, η οποία «είναι γνωστή ως “στρατηγική της χιονοστιβάδας”»,²³ είχε ως αποτέλεσμα τόσο τον εντοπισμό των κατάλληλων πληροφορητριών, όσο και την εξαντλητική διερεύνηση του θέμα-

τος και τη λεπτομερή καταγραφή των εμπειριών και των αντιλήψεων των μεταναστριών.

Όταν οι συνεντεύξεις έφτασαν τις δώδεκα (12), οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι επήλθε πληροφορικός κορεσμός (saturation),²⁴ δηλαδή ότι οι συνεντεύξεις δεν προσέφεραν πλέον νέες πληροφορίες. Γι' αυτό και τερμάτισαν την ερευνητική φάση, «η οποία στο πλαίσιο της κλασσικής ερευνητικής αντίληψης θα ονομαζόταν συλλογή δεδομένων» (Πανταζής, 1991: 147).

3.4. Το προφίλ των γυναικών της έρευνας

Πίνακας 1
Οι γυναίκες της έρευνας²⁵

υί ί ί ά	η π ά ο π ί Έ ά ο ς ò	ς ε ε βί	ά η ά ά ο βί	ά η ε ί υ ò δ ά ε ί φ ί / ς ε ε βί	Υ ί ò ι ά ο ί Υ ο ά ο ς ò
Ì á η βί	Ά ε ά ά ί βί	47	ε ά ε ά η βί ò η ε ά	2 /	2000
Α β ί ά	Ά ε ά ά ί βί	36	ο ς ε ά ο ò ί β ò η ε ά	2 /	1999
Ά Υ ε ά	Ϊ ò ε η ά ί βί	33	ò η ά ά ί ò α β ò η ε ά	1 /	1997
Ό β ε	Ά α ò η βί	32	Ϊ ε . ά ι ς ε ò ò	2 /	2000
ς ί ί ά	Ά α ò η βί	31	Έ α . Ò ò Υ ε ς ε ι ò	1 /	1997
Έ ά ò η βί ά	Ά α ò η βί	33	Έ α . Ò ò Υ ε ς ε ι ò	1 /	1996
ο ί ο ε	Έ η Υ	44	Έ α . Ò ò Υ ε ς ε ι ò	2 /	1986
¼ ε ά ά	Ϊ ò ε η ά ί βί	49	ε ά ε ά η βί ò η ε ά	1 /	1993
Έ ά ò η βί ά	Ά ε ά ά ί βί	37	Έ α . Ò ò Υ ε ς ε ι ò	2 /	1999
Ό β ά	Ά ε ά ά ί βί	32	Έ α . Ò ò Υ ε ς ε ι ò	2 /	1999
Δ Υ έ ά	Ά ε ά ά ί βί	29	Έ α . Ò ò Υ ε ς ε ι ò	2 /	2000
Ì βί ά	Ϊ ò α ò ε ε ò ò Υ	36	Έ α ò η ò	1 /	1997

Οι εννιά γυναίκες που έλαβαν μέρος στην έρευνα βρίσκονταν στην τέταρτη δεκαετία της ζωής τους, ενώ τρεις είχαν περάσει τα σαράντα. Σ' ό,τι αφορά στη χώρα προέλευσής τους, οι πέντε από αυτές κατάγονταν από την Αλβανία, τρεις από τη Γεωργία, δύο από την Ουκρανία, μία από το Ιράν και μία από το Ουζμπεκιστάν. Τέλος, μια ακόμη χρήσιμη για το

προφίλ των γυναικών που έλαβαν μέρος στην έρευνα πληροφορία αφορά στον αριθμό των παιδιών τους: Οι επτά από αυτές είχαν δύο παιδιά και οι πέντε ένα. Από τις δώδεκα γυναίκες που πήραν μέρος στην έρευνα, οκτώ ηγούνταν μονογονεϊκών οικογενειών από την περίοδο που ήλθαν στην Ελλάδα, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις χώρισαν με τους πρώην συζύγους τους κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα μας.

3.4. Οι συνεντεύξεις

Οι περισσότερες (οκτώ) από τις μόνες γυναίκες μετανάστριες δέχθηκαν να ηχογραφηθεί η συνομιλία τους με τον/την ερευνητή/τρια, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις αρνήθηκαν, επικαλούμενες την «ιδιαιτερότητα» της θέσης τους, δηλαδή το γεγονός ότι ήταν παράνομες (χωρίς χαρτιά) και το ότι δεν διέθεταν άτομα ή ομάδες που θα μπορούσαν να τις προστατεύσουν. Στις συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκε η ελληνική γλώσσα, γεγονός που δυσκόλεψε κατά πολύ την ομαλή ροή της συζήτησης, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι συνεντευξιζόμενες δεν μπορούσαν να εκφραστούν με ευχέρεια. Η χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων κυμάνθηκε από δύο μέχρι δυόμιση ώρες. Σ' ότι αφορά στον τόπο διεξαγωγής της συνέντευξης, έξι από αυτές διεξήχθησαν στα σπίτια των μόνων μητέρων μεταναστριών, δύο σε σπίτια συγγενών τους, δύο σε καφετερίες και δύο στα σχολεία που φοιτούσαν τα παιδιά τους. Η άνεση και η ασφάλεια του σπιτιού σ' ορισμένες περιπτώσεις αποδείχθηκαν χρήσιμες, αφού η παρουσία των παιδιών και άλλων συγγενικών προσώπων βοήθησε στην «επαναφορά» γεγονότων. Θα πρέπει σ' αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, η συναισθηματική φόρτιση ήταν τέτοια που απαιτήθηκε η προσωρινή διακοπή της συνέντευξης.

Ένα άλλο ζήτημα, το οποίο αφορά στη διαδικασία διεξαγωγής και ανάλυσης των ποιοτικών συνεντεύξεων, είναι η παράλληλη διεξαγωγή προγραμματισμού και διεξαγωγής νέων συνεντεύξεων με την επεξεργασία όσων είχαν ήδη ολοκληρωθεί. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές άκουγαν τις ηχογραφημένες συνεντεύξεις και διάβαζαν τις σημειώσεις που είχαν κρατήσει από αυτές που δεν ηχογραφήθηκαν και στη συνέχεια κατέγραφαν τις αρχικές τους παρατηρήσεις και τις πρώτες τους εντυπώσεις, καθώς και ορισμένες παραλείψεις, κενά και ελλείψεις που εντόπιζαν. Όταν ολοκληρώθηκαν οι συνεντεύξεις, το σύνολό τους (ηχογραφημένες και μη) καταγράφηκε σε Ηλεκτρονικό Υπολογιστή. Στη συνέχεια, τα δεδομένα, τα οποία έχουν τη μορφή των λέξεων και όχι αριθμών και στατι-

στικών, εκτυπώθηκαν και διαβάστηκαν και από τους δύο ερευνητές, εξερευνήθηκαν εξονυχιστικά, αναλύθηκαν κωδικοποιήθηκαν, καταλογραφήθηκαν και ομαδοποιήθηκαν (Miles & Huberman, 1994) στα κυρίαρχά τους θέματα. Αφού λοιπόν εντοπίστηκαν οι αρχικές θεματικές κατηγορίες, ο ερευνητής και η ερευνήτρια επέστρεψαν στα «χειρόγραφα» των συνευξενών και επεδίωξαν να επεξεργαστούν και να εκτείνουν περαιτέρω τις αρχικές κατηγορίες, μένοντας –σ’ αυτό το στάδιο- ακόμη ταυτόχρονα ανοιχτοί σε νέες (θεματικές κατηγορίες). Τελικά, η ομαδοποίηση των θεμάτων στηρίχτηκε στην ύπαρξη ευρύτερων θεμάτων, τα οποία αναλύονται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

4. Θέματα

4.1. Η παρανομία και οι μακρόσυρτες διαδικασίες νομιμοποίησης

Ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν αρκετές από τις γυναίκες που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα αφορά στο νομικό καθεστώς που διέπει την παραμονή τους στη χώρα μας και στις αργόσυρτες διαδικασίες νομιμοποίησης. Στις περισσότερες περιπτώσεις η παρουσία και η νομιμοποίηση της μητέρας προηγήθηκε της έλευσης των παιδιών, με αποτέλεσμα, τα παιδιά για ένα χρονικό διάστημα να μην υφίστανται νομικά. Όπως το έθεσε η Μαρία:

«... εγώ είμαι νόμιμη με τα χαρτιά, μα τα παιδιά τα έφερα παράνομα... Μετά ενάμιση χρόνια έφερα την μία μου κόρη και πάλι μετά από ενάμιση την άλλη. Απλώς δεν έχω βάλει στην κάρτα συν δύο παιδιά δηλαδή δεν μπορούμε να γυρίσουμε τα παιδιά θα τα κρατήσουν εκεί. Τώρα μόλις θα ανανεώσω την κάρτα θα το κάνω μίλησα με το δικηγόρο θα μπουν και τα παιδιά...».

Οι γυναίκες της έρευνας, στο σύνολό τους, τόνισαν πως απαιτούνται υπερβολικά για το δικό τους βαλάντιο ποσά για την εξασφάλιση της νόμιμης διαμονής της οικογένειάς τους στην Ελλάδα και ότι ταλαιπωρήθηκαν πολύ, αφού έπρεπε να προβούν σε μια σειρά από ενέργειες, οι οποίες απαιτούσαν την «αρωγή» -έναντι πληρωμής- ενός άλλου προσώπου (ένα άτομο που δεν γνωρίζει καλά τη γλώσσα μιας χώρας αδυνατεί να συμπληρώσει και μια απλή αίτηση). Όπως ανέφερε μία από αυτές, η Ζήνα:

Οι αντιλήψεις των μόνων μητέρων μεταναστριών της Θεσσαλονίκης

«... πολλά τα λεφτά, που να τα βρεις θέλεις 3000 ευρώ, χώρια οι δικηγόροι, σε αρμέγουν δεν μπορείς να φανταστείς τι γίνεται... δεν βγάζεις άκρη με τους δικηγόρους... πολλά λεφτά ζητάνε για το τίποτα, ούτε σου εξηγούν τι κάνουν .. εμένα με κάλεσε ο γιος μου ήρθα σαν τουρίστρια κάποια δική μας μάλλον, με κάρφωσε γιατί, για τις δουλειές, μου ζήτησε να της δώσω μερικά σπίτια, αρνήθηκα, το βράδυ ήρθε η αστυνομία. Φεύγω για πέντε χρόνια. Αν μαζέψω τα λεφτά θα ξαναγυρίσω».

4.2. Η απουσία του πατέρα

Η έλλειψη του πατέρα στην διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα για το σύνολο των μόνων μητέρων, απασχολεί και το σύνολο των γυναικών που πήραν μέρος στην παρούσα έρευνα. Οι σχέσεις των περισσότερων πρώην συζύγων τους με τα παιδιά τους μάλιστα περιορίζονταν –στην καλύτερη περίπτωση- σε αραιές τηλεφωνικές συνδιαλέξεις, αφού δεν είναι λίγοι αυτοί που παρέμειναν πίσω στη χώρα τους. Όπως το θέτει η Ίντι:

«... αν ήταν καλά τα πράγματα, αν μπορούσαμε να τα βρίσκουμε δεν θα χωρίζαμε.. εσύ τι λες να μπορούμε τώρα κα να μην μπορούσαμε πριν; ας κάνει ότι θέλει, το παιδί βλέπει θα καταλάβει, δεν έχασε εξαιτίας μου τον πατέρα της .. εντάξει έφυγα αλλά δεν του είπα να μην πάρει κι ένα τηλέφωνο. Ας την πάρει να μιλήσουν...το παιδί τι του φταίει ..»

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί ότι το ελληνικό σχολείο δεν βοηθάει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των γυναικών αυτής της κατηγορίας, αφού το υπάρχον αναλυτικό πρόγραμμα συμβάλει στο να γίνει η απουσία του πατέρα ακόμη πιο έντονη, μέσω της συντήρησης των στερεότυπων που αφορούν στις οικογενειακές δομές και της καλλιέργειας της αντίληψης, η οποία θέλει τη διγονεϊκή οικογένεια ως το μόνο παραδεκτό οικογενειακό σχήμα. Επιπρόσθετα, η ζωή, οι συνήθειες και ο πολιτισμός των «διαφορετικών» κατοίκων της ελληνικής επικράτειας δεν απασχολούν τα σχολικά εγχειρίδια²⁶ ή παρουσιάζονται με μια φολκλορική οπτική ως «εξωτικές» (Τσιάκαλος, 2002).

4.3. Το πρόβλημα της πλημμελούς ενασχόλησης με τα παιδιά

Η απουσία του πατέρα μειώνει τον αριθμό των προσώπων που θα μπορούσαν να ασχοληθούν με τα παιδιά όταν η μητέρα τους εργάζεται. Όλες οι γυναίκες που πήραν μέρος στην έρευνα θεωρούν το ζήτημα αυτό πολύ σημαντικό, αφού όταν τα παιδιά τους βρίσκονταν στην προσχολική ηλικία, τότε στην καλύτερη περίπτωση απασχολούνταν από τη γιαγιά ή τον παππού τους και στη χειρότερη από το μεγαλύτερο αδελφό ή τη μεγαλύτερη αδελφή τους.²⁷ Ορισμένες γυναίκες μάλιστα, τόνισαν ότι πολλές φορές αναγκάστηκαν να πάρουν τα παιδιά μαζί τους στη δουλειά ή και να τα αφήσουν μόνα στο σπίτι. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Όλγας:

«... τα άφηνα μόνα στο σπίτι. Ήταν μικρά δεν υπήρχε πουθενά να τα αφήσω. Ας πούμε, δεξ που λες για ασφάλεια, μια φορά τι μου έκανε ο μικρός, πεινούσε το παιδί, είχε βρει ένα κόκαλο από το χώμα, εκεί στο χωριό δίνανε κόκαλα για τους σκύλους, το πήρε και το έτρωγε εκείνο ήταν κόκαλο από το σκύλο, το είχε γλείψει πως δεν αρρώστησε!! Πολύ τυχερή δεν ήμουν;...»

Οι περισσότερες μόνες μητέρες μετανάστριες, των οποίων τα παιδιά κατά την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα φοιτούσαν στην πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης, εστίασαν στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στο να τα προετοιμάσουν για την επόμενη μέρα στο σχολείο, αφού οι ώρες που έλειπαν από το σπίτι ήταν πολλές και ο ελεύθερός τους χρόνος ιδιαίτερα περιορισμένος. Επιπρόσθετα, τα άτομα του στενού οικογενειακού περιβάλλοντός τους, τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην προγύμναση των παιδιών, δεν γνώριζαν την γραπτή ελληνική γλώσσα και κατά συνέπεια δεν ήταν σε θέση να το πράξουν. Στο σύνολο των γυναικών αυτής της κατηγορίας, το ολοήμερο σχολείο παρείχε πολύτιμη αρωγή, αφού απασχολούσε τα παιδιά τους περισσότερες από το κανονικό σχολείο ώρες και τα προετοίμαζε για τα μαθήματα της επόμενης μέρας. Χαρακτηριστικά η Τίνα δήλωσε:

«... Την αφήνω στο ολοήμερο, μόνο και μόνο γιατί έρχεται διαβασμένη... έτοιμη... γιατί η μαμά μου δεν μπορεί να την διαβάσει... είναι καλά γιατί ξεκουράζεται και η γιαγιά προλαβαίνει κάνει δουλειές».

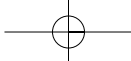
4.4. Το πρόβλημα της γλώσσας

Το σύνολο των γυναικών που έλαβαν μέρος στην έρευνα αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα με την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, γεγονός που έχει συνέπειες και στον τρόπο που αυτές συμμετείχαν και συνέβαλαν στην σχολική προετοιμασία των παιδιών τους. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι οι γλώσσες των χωρών προέλευσής τους δεν έχουν υψηλό status στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τη βαθιά ριζωμένη αίσθηση ότι η διγλωσσία έχει αρνητικές επιπτώσεις στη διαδικασία της μάθησης και τελικά στην εκπαιδευτική πορεία των μαθητών, φαίνεται ότι δημιουργήσε σύγχυση στις δώδεκα μόνες γυναίκες μετανάστριες της έρευνας, σχετικά με το αν πρέπει τα παιδιά τους ή όχι να μιλούν τη μητρική τους γλώσσα. Έτσι, αρκετές από αυτές αποποιήθηκαν τη γλώσσα της χώρας από την οποία προέρχονταν θεωρώντας την εμπόδιο στην ένταξη, τόσο των παιδιών τους, όσο και των ίδιων, στην ελληνική κοινωνία. Άλλες, οι οποίες ζούσαν με τους γονείς τους, αφήσαν τους παππούδες και τις γιαγιάδες να μάθουν ή να συντηρήσουν τη γλώσσα της χώρας τους και μιλούσαν στα παιδιά τους μόνο στα ελληνικά.²⁸ Όπως σημείωσε η Μίρα:

«βιβλία διαβάζω μου αρέσει να διαβάζω...βέβαια στα μεγάλα δυσκολεύομαι αλλά μετά βοηθάω και το παιδί όταν πάω σπίτι τα βλέπουμε μαζί όσο μπορώ τον βοηθάω.. μετά στο γυμνάσιο θα δυσκολετώ δεν ξέρω τι θα κάνω... πάντως με μένα μιλάει ελληνικά με την γιαγιά ρωσικά ...».

4.5. Η ευθύνη για την εκπαιδευτική πορεία

Οι περισσότερες από τις μόνες μητέρες μετανάστριες που έλαβαν μέρος στην έρευνα είτε λόγω αλλαγής της εργασίας τους είτε για να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους αναγκάστηκαν αρκετές φορές να αλλάξουν τόπο κατοικίας. Τα παιδιά τους άλλαξαν σχολείο δύο και τρεις φορές κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο δημοτικό. Έτσι, εκτός από τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν για να εγκλιματιστούν σε ένα διαφορετικό από της χώρας της προέλευσής τους περιβάλλον, αναγκάστηκαν σε μικρό χρονικό διάστημα να αλλάξουν και τα σχολείο, στο οποίο έλαβε χώρα η πρώτη τους προσαρμογή. Η Βάλια καταθέτει την προσωπική της εμπειρία:

Αθηνά Κοφτερού, Δημήτριος Ζάχος

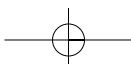
«...Τα πρώτα χρόνια έπαιρνα το γιό μου μαζί, σ' όποια πόλη δούλευα. Αργότερα έπιασα δουλειά σε μπουζούκια στο μπαλέτο. Ήξερα πολύ καλά χορό και τώρα το καλοκαίρι ήμουν στα Γιάννενα, Λάρισα, Ρόδο, Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Βέροια Γιαννιτσά. Έμενα μεγάλα διαστήματα μακριά από το παιδί. Τώρα είναι διήμερα ή τριήμερα σε άλλη πόλη. Το παιδί είναι με την μητέρα μου..... Η δουλειά είναι το πιο σημαντικό ... αυτό με αγχώνει... να ζήσω μια φυσιολογική ζωή. Να ξυπνάω και να κοιμάμαι κανονικά, να έχω ένα Σάββατο...».

Σ' ότι αφορά στην προσαρμογή των παιδιών, από τις δηλώσεις των μητέρων τους φαίνεται ότι η ηλικία τους διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο, τόσο στην ταχύτητα, όσο και στο βαθμό προσαρμογής. Τα μικρότερα παιδιά αποκόπηκαν πιο εύκολα –σε σχέση με τα μεγαλύτερα- από το παλιό τους περιβάλλον και προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες.

Σ' ότι αφορά στην παρακολούθηση της σχολικής πορείας των παιδιών τους, το σύνολο των γυναικών που έλαβαν μέρος στην έρευνα δήλωσαν ότι δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα επειδή το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους το περνούσαν στην εργασία τους και ο ελεύθερός τους χρόνος ήταν εξαιρετικά περιορισμένος, αφού θα έπρεπε να φροντίσουν για όλες τις δουλειές και τις υποχρεώσεις του σπιτιού τους, όπως δεν είχαν και τη δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής στη σχολική ζωή (σύλλογοι γονέων, εκδηλώσεις, γιορτές κλπ.). Εντούτοις, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο βαθμός ενασχόλησης των γυναικών της έρευνας με την εκπαίδευση των παιδιών τους διαφοροποιείται με βάση τις επαγγελματικές και κοινωνικές τους υποχρεώσεις: Διαφορετικό χρόνο μπορεί να διαθέσει στο παιδί της μια τραγουδίστρια η οποία δραστηριοποιείται εκτός Θεσσαλονίκης, από αυτόν που έχει στη διάθεσή της μια «εσωτερική» οικιακή βοηθός. Η Άννα αφηγείται:

«Μήπως μπορείς να μου πεις πού είναι η τάξη τους; Ούτε αυτό ξέρω, δεν έχω ξαναρθεί ποτέ..... Προλαβαίνω νομίζεις; Στα ρεπό βάζω να κάνω κι όλες τις άλλες δουλειές, λογαριασμούς, καθάρισμα κ.τ.λ. ό,τι κάνουν μόνες τους. Δεν μπορώ καθόλου να βοηθήσω. Έχουν η μία την άλλη».

Ένα τελευταίο ζήτημα που αξίζει να θιχτεί είναι αυτό της άρνησης της επικοινωνίας με το σχολείο, όταν τα μηνύματα που αποστέλλονται στις μόνες μητέρες μετανάστριες για την πρόοδο των παιδιών (ενημερωτικά σημειώματα, έλεγχοι βαθμολογίας κ.τ.λ.) είναι αρνητικά. Επιπρόσθετα, σε μια προσπάθεια αποποίησης των ευθυνών τους, τις μετατοπίζουν στα

ίδια τα παιδιά, παρότι, όπως υποστηρίζουν οι περισσότερες,²⁹ πολλά από τα τελευταία έχουν αξιοσημείωτες σχολικές πορείες.

4.6. Ο ρόλος των δασκάλων και του σχολείου

Σύμφωνα με τις ερωτώμενες, ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για την εκπαίδευση των παιδιών τους, αφού από το χειρισμό της «διαφορετικότητας» τους μπορεί να εξαρτηθεί η σχέση των παιδιών τους, τόσο με την επίσημη εκπαίδευση, όσο και ευρύτερα με τη μόρφωση.³⁰ Υπάρχουν χαρακτηριστικές -με βάση τη στάση τους απέναντι στα «διαφορετικά» παιδιά και τη βοήθεια που προσέφεραν σ' αυτές- περιπτώσεις διαφοροποίησης μεταξύ των εκπαιδευτικών. Η Πάολα περιγράφει μια τέτοια:

«.. με τον Τ. [πρόκειται για το γιό της] τράβηξα πολλά... πήγε τα δύο πρώτα χρόνια σε μία τάξη όπου τα παιδιά είχαν μια προηγούμενη άσχημη εμπειρία από ένα παιδί αλλοδαπό. Και ο Τ. πλήρωσε τη νύφη ήταν τότε το μοναδικό ξένο παιδί στην τάξη εκείνη, έκλαιγε του πετούσαν τα βιβλία από το παράθυρο, του τα έσχιζαν εγώ το κατήγγελα στο δάσκαλο... δεν έκανε τίποτα έτσι νομίζω... Καμία βελτίωση... έκλαιγε κάθε μέρα είχα μεγάλο πρόβλημα με παρακαλούσε να γυρίσουμε πίσω. Πάρτο απόφαση πίσω δεν γυρνάμε, (του απαντούσα) θα αντιμετωπίσουμε την κατάσταση... ήμουν αποφασισμένηΤο παιδί τράβηξε πολλά Τρίτη δημοτικού, με τα πιο μικρά ενώ έπρεπε να πάει Πέμπτη... πληγώθηκε πολύ. Μετά άλλαξα σχολείο και τα πράγματα καλυτέρεψαν δεν είχε καμία απολύτως διάκριση στην νέα του τάξη» .

Μέσα σ' ένα ασφυκτικά περιοριστικό πλαίσιο, ορισμένοι εκπαιδευτικοί σ' ορισμένα σχολεία επιχείρησαν –χωρίς ουσιαστική επιστημονική και επαγγελματική αρωγή- να βοηθήσουν τα παιδιά αυτά. Έτσι, πολλές φορές τα ενέταξαν σε διαφορετική από την ηλικία τους τάξη, έτσι ώστε να διευκολύνουν την προσαρμογή τους, προχώρησαν σε εξατομικευμένες διδασκαλίες, προσπάθησαν να καταπολεμήσουν το ρατσισμό που καλλιεργούν στα παιδιά τα ΜΜΕ κα.³¹ Υπήρξαν βέβαια και περιπτώσεις, τις οποίες οι μόνες μητέρες μετανάστριες ανέφεραν με πικρία, κατά τις οποίες εκπαιδευτικοί αδιαφόρησαν ή ακόμη χειρότερα χλεύαζαν τη γλώσσα και τον πολιτισμό των παιδιών τους.

5. Συμπεράσματα

Οι μόνες γυναίκες μετανάστριες που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα, λόγω των ευθυνών που επωμίζονται δεν είναι σε θέση να έχουν την ανάμειξη που οι ίδιες επιθυμούν στην ανατροφή των παιδιών τους. Επιπρόσθετα, το στενό τους περιβάλλον δεν διαθέτει άτομα που θα λειτουργήσουν συμπληρωματικά ως προς αυτή την κατεύθυνση. Σαν αποτέλεσμα, ο μόνος φορέας και τα μόνα πρόσωπα που θα μπορούσαν να έχουν ουσιαστική συμβολή στην εκπαίδευση και ευρύτερα στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών των μόνων μητέρων μεταναστριών είναι το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί. Οι εκπαιδευτικοί από την πλευρά τους, θα πρέπει να ξεδιπλώσουν τις όποιες πρωτοβουλίες και δραστηριότητες τους μέσα σ' ένα περιορισμένο πλαίσιο, το οποίο καθορίζεται από τις δεσμεύσεις των Αναλυτικών Προγραμμάτων (απουσία της γλώσσας, του πολιτισμού, αλλά και της παρουσίας των «άλλων» στην Ελλάδα). Εντούτοις, οι μόνες μητέρες μετανάστριες της έρευνας εκτιμούν ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και οι άνθρωποι που το στελεχώνουν έχουν θετική συνεισφορά στην ομαλή σχολική ενσωμάτωση,³² την οποία παρά τις δυσκολίες και τα προβλήματα ισχυρίζονται ότι πέτυχε η πλειοψηφία των παιδιών τους. Στο αποτέλεσμα αυτό φαίνεται πως έπαιξε ρόλο η ιδιαίτερη βαρύτητα που οι ίδιες οι μητέρες δίνουν στη σχολική επιτυχία των παιδιών τους, αλλά και το γεγονός ότι τα παιδιά αυτά, εξ αιτίας των κρίσιμων καταστάσεων που αντιμετώπισαν στη μέχρι τώρα ζωή τους (χωρισμός των γονέων, μετανάστευση, οικονομικές δυσκολίες, διαφορετική μητρική γλώσσα) φαίνεται ότι έμαθαν να στηρίζονται στους εαυτούς τους και να αναλαμβάνουν πιο γρήγορα από τους/τις συνομηλικούς τους τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις που τους/τις αναλογούν.

Σημειώσεις

1. Για παράδειγμα, μετά το 1970, ένα μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας αναδύκνει το ρόλο της απελευθέρωσης των γυναικών από καταπιεστικά ανδροκρατικά περιβάλλοντα, ενώ άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες εστιάζουν στις επιδράσεις που ασκεί η μετανάστευση στην κοινωνική θέση της γυναίκας (Βεντούρα, 1993).

2. Η Μουσουρού (1990: 2-3) κάνει λόγο για «κρίση που διανύει το κοινωνι-

κό μακροσύστημα σε κοινωνικο-πολιτισμικό, κοινωνικοοικονομικό και κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο που έχει επιπτώσεις τόσο στην οργάνωση του συλλογικού όσο και του ατομικού βίου».

3. Για την οικογένεια έχει σημασία «όχι μόνο ο βαθμός συνοχής και αλληλοϋποστήριξης των μελών της, αλλά το κατά πόσον έχει δεσμούς με την περιβάλλουσα κοινότητα ή υπάρχει ένα κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης προς το οποίο να στραφεί. Όπως είναι γνωστό, το κοινωνικό δίκτυο μπορεί να βοηθήσει στα επίπεδα: προσφορά συναισθηματικής υποστήριξης, υποστήριξη στο γνωστικό επίπεδο, συγκεκριμένη πρακτική βοήθεια» (Τσιάντης, 2000: 13-14)

4. Υπάρχουν τρεις κατηγορίες μόνων γονέων: οι χήροι/ες, οι μόνιμα χωρισμένοι/ες και οι ανύπαντροι/ες. Από τις κατηγορίες αυτές η τελευταία θεωρείται λιγότερο ευνοημένη, αφού εκτός των κοινών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα μέλη τους με τους/τις χήρους/ες και τους/τις διαζευγμένους/ες (ειδικά σε κοινωνίες όπως η ελληνική) φέρουν και το στίγμα του/της ανύπαντρου/ης και γι' αυτό δεν γίνονται εύκολα αποδεκτοί/ές από το περιβάλλον τους με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν μια σειρά από σημαντικά προβλήματα (οικονομικής, αλλά και ψυχολογικής φύσης).

5. Παρότι το ποσοστό των διαζυγίων στην Ελλάδα υπερτριπλασιάστηκε κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες αγγίζοντας το 17,2% το 1995, εντούτοις παραμένει σε απόσταση από τα αντίστοιχα ποσοστά των δυτικοευρωπαϊκών χωρών (Χατζηχρήστου 1999: 36 & 59).

6. Σύμφωνα με τη Στρατηγάκη (2004) η χριστιανική πίστη παίζει καθοριστικό ρόλο στην εξιδανίκευση της πυρηνικής οικογένειας και στη θέση της στην ελληνική κοινωνία.

7. Η αύξηση του αριθμού των γυναικών που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών αποδίδεται στην άνοδο του μέσου όρου ζωής, στην επικέντρωση στην ποιότητα του γάμου και στην φθορά των παραδοσιακών θεσμών (Galliano, 2004).

8. Η πρόταξη των οικονομικών κινήτρων σημαίνει ότι οι συγγραφείς της παρούσης εργασίας αναγνωρίζουν την ιδιαίτερη βαρύτητα που αυτά έχουν σε σχέση με τα μη – οικονομικά κίνητρα. Στα τελευταία συμπεριλαμβάνονται η απαλλαγή από τη φροντίδα των γερόντων, η διαφυγή από έναν βίαιο άνδρα που κακοποιεί τη σύζυγό του ή από έναν αποτυχημένο γάμο (Varda, 2001), λόγοι, οι οποίοι είναι βέβαιοι και από μόνοι τους ικανοί να ωθήσουν μια γυναίκα να μεταναστεύσει.

9. Το μορφωτικό επίπεδο των μητέρων διαδραματίζει βαρύνοντα ρόλο στην πρόσβαση των παιδιών στις ανώτατες βαθμίδες (Τομαρά – Σιδέρη, 1999: 186 & 191).

10. Η Χατζηχρήστου παραθέτει και βιβλιογραφία σχετική με το ζήτημα, με

το οποίο ασχολείται και η Αρχόντογλου (2005: 73 – 97). Σ' ότι αφορά το θέμα της σχολικής επίδοσης των παιδιών αυτής της κατηγορίας οι Κογκίδου- Πανταζής (1990: 38-39) βρήκαν ότι στη Δυτική Θεσσαλονίκη: «τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο και προσπαθούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας».

11. Μέχρι τη συγκέντρωση επαρκών στοιχείων, οι συγγραφείς συντάσσονται με την άποψη της Κογκίδου (1995), η οποία θεωρεί ότι οι ερευνητές/τριες θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί σε γενικεύσεις που αφορούν τα ζητήματα αυτά.

12. Για το ζήτημα της αντισταθμιστικής αγωγής βλ.: (Cornell, 1993: 20-29), ενώ για τις ιδιαίτερες συνθήκες που αφορούν στην εκπαίδευση των μεταναστών στην Ελλάδα βλ.: (Zachos, 2006).

13. Δύο από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, μέχρι τη συγγραφή της παρούσης εργασίας είχαν απελλαθεί.

14. Οι μετανάστριες που φτάνουν στην Ελλάδα είναι πολύ πιθανόν (γεγονός που επιβεβαιώθηκε από τις περιπτώσεις ορισμένων γυναικών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα) να προέρχονται από χώρες όπου ο γάμος, η μονογονεϊκότητα και το διαζύγιο νοσηματοδοτούνται και εκτιμώνται με έναν διαφορετικό τρόπο σε σχέση με την κυρίαρχη στην Ελλάδα αντίληψη.

15. Όπως για παράδειγμα η προτεραιότητα που δίδεται στους γόνους των μονογονεϊκών οικογενειών, σ' ότι αφορά στην εγγραφή τους στους δημόσιους και δημοτικούς παιδικούς σταθμούς και η παροχή δελτίων κοινωνικού τουρισμού, παρότι η ύπαρξη διδάκτρων αποτελεί αντικίνητρο για τις οικογένειες αυτές, αφού σχεδόν πάντοτε υπάρχει ένα μίνιμουμ ποσόν που πρέπει να καταβληθεί.

16. Συχνά οι ποιοτικές μελέτες δίνουν «φωνή» στις απόψεις αυτών που η κοινωνία αγνοεί (φτωχοί, περιθωριακοί) (Taylor & Bogdan, 1998: 9). Στόχος των συγγραφέων είναι να καταστήσουν όσο το δυνατόν ευρύτερα γνωστή την προβληματική και τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας, με διαλέξεις και συζητήσεις σε συλλόγους, σχολεία κα., καθώς και με την προβολή τους στον τοπικό και στον εθνικής εμβέλειας τύπο, στο internet και όπου αλλού γίνει εφικτό.

17. Παρότι άλλοι/ες μελετητές/τριες, όπως για παράδειγμα η Mertens (1998: 164-174) και οι Denzin & Lincoln (2005: 375-386) ενσωματώνουν ορισμένες ακόμη στρατηγικές, εντούτοις, οι στρατηγικές της ποιοτικής έρευνας που παραθέτει ο Creswell συμπεριλαμβάνονται σχεδόν σ' όλες τις σχετικές κατηγοριοποιήσεις.

18. Παρατίθεται στο (Ζάχος, 2007), όπου και γίνεται μια εκτενέστερη περιγραφή της «Μελέτης Περίπτωσης».

19. Στο παράρτημα παρατίθενται τα βασικά ερωτήματα, πάνω στα οποία δομήθηκαν οι συνεντεύξεις της παρούσας έρευνας.

20. Η Bell (1993: 147) υποστηρίζει ότι μ' αυτό τον τρόπο μειώνονται ορισμένα από τα προβλήματα που παρουσιάζονται στις εντελώς αδόμητες συνεντεύξεις.

21. Κάτω από αυτές τις συνθήκες γίνεται κατανοητό ότι δεν ήταν δυνατή η επίτευξη μιας στρωματοποιημένης δειγματοληψίας και κατά συνέπεια και η διερεύνηση της επίδρασης άλλων παραγόντων, όπως για παράδειγμα ο ρόλος της χώρας προέλευσης, των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων που η κάθε γυναίκα κόμιζε κοκ.

22. Η συμπερίληψη στην έρευνα ατόμων επειδή είναι διαθέσιμα αποτελεί μια από τις αποδεκτές στρατηγικές «δειγματοληψίας» στην ποιοτική προσέγγιση (βλ.: Creswell, 1998: 118-120).

23. Bertaux, D., From life – History Approach to the transformation of Sociological Practice, στο Berdaux, D., Biography and Society: The life History Approach in the Social Sciences, International Sociological Association, Sage, 1981, σελ. 31, όπως παρατίθεται στο (Πανταζής, 1991: 146).

24. Για το ζήτημα αυτό ενδεικτικά βλ.: (Flick: 1998: 66, Guest & all, 2006).

25. Τα ονόματα που χρησιμοποιούνται εδώ δεν είναι τα πραγματικά των γυναικών της έρευνας.

26. Η θεματολογία και των νέων σχολικών εγχειριδίων είναι τέτοια, ώστε η κυριαρχία της πατριαρχικής λογικής δεν αφήνει χώρο για μια ισότιμη αντιμετώπιση των φύλων, ενώ και η παρουσία των μεταναστών γίνεται ελάχιστα αισθητή.

27. Σύμφωνα με τους Wall & Jose (2004) η «φύλαξη των μικρότερων παιδιών από τα μεγαλύτερα αποτελεί μια συνηθισμένη πρακτική μεταξύ των οικογενειακών των μεταναστών/τριων σε διεθνές επίπεδο, άσχετα όμως αν αυτές είναι μονογονεϊκές οικογένειες ή όχι.

28. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες από τις γυναίκες αυτές δήλωσαν ότι έμαθαν την γλώσσα μόνες τους, από τις καθημερινές τους επαφές και από την τηλεόραση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές ήρθαν σε επαφή με την ελληνική κουλτούρα μέσα από τα σχολικά βιβλία των παιδιών τους και ότι πολλές χρησιμοποίησαν το παιδί / τα παιδιά τους σαν εκπαιδευτή-τρια σε αυτή τους την προσπάθεια.

29. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι στην παρούσα έρευνα εκτίθενται οι απόψεις των μόνων μητέρων μεταναστριών και όχι των παιδιών τους, των δασκάλων τους ή αποτελέσματα αρχαικών ερευνών για τη σχολική πορεία των παιδιών των εν λόγω γυναικών. Είναι βέβαιο ότι μια διερεύνηση των παραπάνω παραγόντων θα είχε το δικό της ενδιαφέρον, αυτό όμως ξεφεύγει από τα όρια αυτής της εργασίας και καταγράφεται ως μελλοντικός στόχος.

30. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση αυτού του ζητήματος βλ. (Ζάχος, 2005).

31. Για το ζήτημα αυτό βλ.: (Ζάχος, 2006).

32. Η κριτική των γυναικών αυτών στράφηκε κυρίως στο ελάχιστο χρόνο που διατίθεται για τον πολιτισμό και τις τέχνες (θέατρο, χορό, μουσική, αθλητισμό), μια πραγματικότητα που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις εμπειρίες τους από τις χώρες προέλευσης.

Βιβλιογραφία

- Anthias, F. & Lazaridis, G. (eds), *Gender and Migration in Southern Europe: Women in the Move*, Berg, Oxford - New York, 2000.
- Αρχόντογλου, Α., Σχολική επίδοση και συμπεριφορά των παιδιών από μονογονεϊκές οικογένειες στο Δημοτικό Σχολείο, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Bell, J., Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας, Gutenberg, Αθήνα, 2001.
- Βεντούρα, Λ., «Μετανάστευση γυναικών: Γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος», *Δίνη* 6, 1993, σελ. 230-240.
- Brennan, D., «Selling sex for Visas: Sex Tourism as a stepping stone to International Migration», στο: Ehrenreich, B. & Hochschild, A. R. (eds), *Global Woman*, Granta Books, London 2003, σελ. 154-168.
- Castles, S. & Miller, M., *The age of migration: International population Movements in The Modern World*, The Guilford press, London – New York, 1998.
- Γεώργας, Δ., «Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης κοινωνίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 98-99, 1999, σελ. 21-47.
- Γεωργίου, Σ., «Απιακή απόδοση της επίδοσης από τους γονείς, εμπλοκή των γονέων και επίδοση του παιδιού», *Ψυχολογία* 7, 2000, σελ. 191-206.
- Cornell, R. W., *Schools and Social Justice*, Temple University Press, Philadelphia, 1993.
- Creswell, J., *Qualitative inquiry and research design*, Sage, 1998.
- Creswell, J., *Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, Sage, 2003.
- Cummins, J., «Interdependence of first -and second-language proficiency in bilingual children», στο: Bialystok, E., (Eds), *Language processing in bilingual children*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, σελ. 70-89.

- Denzin, N. & Lincoln, Y., *The Sage Handbook of Qualitative Research* (Third Edition), Sage, 2005.
- Ζάχος, Θ. Δ., «Η συμβολή των εκπαιδευτικών στην αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων: δυνατότητες και περιορισμοί», στο Χατζηθεοδωρίδης, Β., Γεωργιάδης, Ν. & Δεμίρογλου, Π., Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Εταιρείας Επιστημών Αγωγής Δράμας «Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις στην εκπαιδευτική πραγματικότητα», Δράμα, 2006, σελ. 309-319.
- Zachos, D., *Citizenship, Ethnicity and Education: The Case of Greece*, Αδημοσίευτη νακοίνωση στο πέμπτο συνέδριο του International Cultural Research Network «Exploring Cultural Perspectives», Thessaloniki, 2006.
- Ζάχος, Δ., *Σχέσεις εκπαιδευτικών και γονέων στο σύγχρονο ελληνικό δημόσιο σχολείο: Μια μελέτη περίπτωσης*, Στα (υπό έκδοση) πρακτικά του συνεδρίου «Η Πρωτοβάθμια εκπαίδευση και οι προκλήσεις της εποχής μας», Ιωάννινα, 2007.
- Galliano, G., *Gender crossing boundaries*, Thomson Wadsworth, Toronto, 2003.
- Guest, G., Bunce, A. & Johnson L., «How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability», *Field Methods* 18, 1, 2006, σελ. 59–82.
- Hatzichristou, C., «Children's adjustment after parental separation: A teacher peer and self report in a Greek Sample», *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 34, 8, 1993, σελ. 1469-1478.
- Hochschild, A.R. and Machung, A., *The second shift: Working parents and the revolution at home*, Avon, New York, 1997.
- Κετσεζτοπούλου, Μ., Μπούζας, Ν., «Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και Κοινωνικός Αποκλεισμός», στο: Καραντινός, Δ., Μαράτου - Αλιπράντη Λ., Φρονίμου, Ε. (επιμ), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τομ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 137-170.
- Κογκίδου, Δ., *Μονογονεϊκές Οικογένειες- Πραγματικότητα Προοπτικές-Κοινωνική Πολιτική*, Λιβάνης, Αθήνα, 1995.
- Κογκίδου, Δ., «Μεταβολές της Οικογενειακής Οργάνωσης – Μονογονεϊκές Οικογένειες μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα» στο: Μουσσούρου, Λ.-Στρατηγάκη, Μ. (επιμ), *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα, 2004, 123-156.
- Lewis, J., *Lone Mothers in European Welfare Regimes*, Jessica Kingsley Press, London, 1997.
- Μαράτου - Αλιπράντη, Λ. «Ξένο εργατικό δυναμικό και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης» στο: Καραντινός, Δ., Μαράτου- Αλιπράντη, Λ. και

- Φρονίμου, Ε. (επιμ.), Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1996, σελ. 276-306.
- Millar, J., «Lone Parenthood» in: Barnes, M. (eds), *Poverty and Social Exclusion in Europe*, Edward Elgar, Massachusetts, 2002.
- Miles, M. & Huberman, M., *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook* (2nd Edition), Sage, 1994.
- Mertens, D., *Research Methods in Education and Psychology*, Sage, 1998.
- Μουσούρου, Λ., «Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 98-99, 1999, σελ. 5-19.
- Newman, L., *Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches*, Allyn & Bacon, 1997.
- Πανατζής, Π., *Ιστορίες ζωής και μεταναστευτικά σχέδια στον αγροτικό χώρο: Η περίπτωση του Κεφαλοβρύσου, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1991.*
- Pong, S.L., «Family Structure, School Context, and Eighth- Grade Math and Reading Achievement», *Journal of Marriage and the Family* 59, 3, 1997, σελ. 734-746.
- Shah, S., «The researcher / interviewer in intercultural context a social intruder!», *British Educational Research Journal* 30, 4, 2004, pp. 549-575.
- Stenhouse, L., «A Note on Case Study and Educational Practice», in: Burgess, R., *Field Methods in the Study of Education*, The Falmer Press, London, 1985, σελ. 263-271.
- Στρατηγάκη, Μ., «Ατομικοί κύκλοι οικογενειακής ζωής και κοινωνικές συμβάσεις», στο: Μουσούρου, Λ.-Στρατηγάκη, Μ.(επιμ.), *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής-Θεωρητικές αναφορές και Εμπειρικές διερευνήσεις*, Gutenberg, Αθήνα, 2004, σελ. 107-122.
- Taylor, S. & Bogdan, R., *Introduction to Qualitative Research Methods*, John Wiley & Sons, 1998.
- Τομαρά – Σιδέρη, Μ., «Εκπαιδευτική Πορεία και Κοινωνική Καταγωγή», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 98-99, 1999, σελ. 183-198.
- Τρέσσου, Ε.- Μητακίδου, Σ. *Η διδασκαλία της Γλώσσας και των Μαθηματικών, Εκπαίδευση γλωσσικών μειονοτήτων, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2002.*
- Τσιάκαλος, Γ., *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.*
- Τσιάκαλος, Γ., *Η υπόσχεση της Παιδαγωγικής, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2002.*
- Τσιάντης, Γ., «Σχολείο και ψυχική υγεία: εισαγωγικά σχόλια», *Παιδί και έφηβος: Ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία* 1, 2000, σελ. 1-11.

- Χατζηχρήστου, Χ., Ο χωρισμός των γονέων το διαζύγιο και τα παιδιά: Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Varda, S., «Single Parenthood, Occupational Drift and Psychological Distress among Immigrant Women from the former Soviet Union in Israel», *Women and Health* 33, 3-4, 2001, σελ. 67-84.
- Wall, K. and Jose, S.S., *Immigrant Families: Work and Social Care*, SOCCARE Project, Workpackage 4, Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa, 2003, Published at: <http://www.uta.fi/laitokset/sospol/soccare/>
- Wall, K. and Jose, S.S., «Managing Work and care: A difficult challenge for immigrant families», *Social Policy & Administration* 38, 6, 2004, σελ. 591-621.
- Walsh, R., «The problem of unconsciousness in qualitative research», *British Journal of Guidance and Counselling* 24, 3, 1996, σελ. 377-384.
- Wellington, J., *Educational Research, Continuum*, London, 2000.
- Wolcott, H. F., *The art of fieldwork*, Sage, 1995.

Παράρτημα

ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

ΤΟΠΟΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

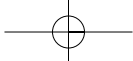
- Πού και πότε γεννηθήκατε
- Πόσα χρόνια ζήσατε στη χώρα από την οποία ήλθατε
- Πότε φύγατε από εκεί και για πού
- Για ποιους λόγους κάνατε αυτές τις μετακινήσεις
- Αφήσατε κάποιους δικούς σας ανθρώπους πίσω

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ

- Εργάζεστε κι αν ναι που
- Είστε ασφαλισμένη εσείς και τα παιδιά σας
- Σε τι σπίτι μένετε (χώροι, ιδιοκτησιακό καθεστώς)
- Μένουν άλλα άτομα μαζί σας

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- Σχέσεις με τον πρώην σύζυγό σας
- Ζει στην Ελλάδα ή στον τόπο προέλευσής σας
- Συμβάλει οικονομικά στην ανατροφή του παιδιού

Αθηνά Κοφτερού, Δημήτριος Ζάχος

- Έρχεται σε επαφή με το/τα παιδιά και πόσο συχνά
- Βοηθάει τα παιδιά στις σχολικές τους υποχρεώσεις
- Έρχεται σε επαφή με το σχολείο του/των παιδιού/ών

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

- Σε ποια τάξη φοιτά το /τα παιδί /ιά σας
- Πόσο και πότε ασχολείστε με τις σχολικές υποχρεώσεις των παιδιών στο σπίτι σας
- Ποια είναι η σχολική επίδοση του/των παιδί/ιών σας
- Πόσο συχνά επισκέπτεστε το σχολείο και το /τη δάσκαλο/α του/των παιδιού/ιών σας
- Ποιες είναι οι σχέσεις σας με το /τη δάσκαλο του παιδιού σας
- Ποια είναι η άποψή σας για την αντιμετώπιση του παιδιού σας από το σχολείο του
- Ποια είναι η άποψή σας για την αντιμετώπιση του παιδιού σας από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

